

РЕАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛНОТО РАВНИЩЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА

Представени са резултати от изследвания върху несъответствието между придобити и търсени специалности на пазара на труда според притежавана степен на образование. Оказва се, че нараства недостигът на кадри със средно образование, като в същото време се поддържа и дефицит от такива с висше и средно образование при реализирана ниска интензивност на преход от основно към средно образование. Това в определена степен ограничава обхвата на прехода от средно към висше образование. Във връзка с това са направени препоръки към образованието, които са обединени около изискванията за подобряване на качеството му, и на тази основа – за постигане на по-добра мобилност на работната сила. Отчетени са и комплексните изисквания на програмата Европа 2020 и националните ангажименти за реализирането им.

JEL: I20; I28

Увод

Активното присъствие на населението на пазара на труда зависи от широк кръг фактори. Представени са промени в икономическата активност на населението във връзка с равнищата му на образование и квалификация. Разгледани са както техните възможности да стимулират оставането в заетостта, така и случаите на несъответствие между притежавани специалности и изискванията на предлаганите работни места, и между притежаваните равнища на образование и квалификация и търсенето на работодателите. Изводите са в посока на подобряване на качеството на подготовката на завършващите средно и висше образование и за динамичност на техните професионални структури в съответствие с търсенето на работодателите.

¹ Победа Луканова е доц. д-р в Института за икономически изследвания при БАН, секция „Макроикономика“.

1. Утвърждаване значението на образователното равнище на работната сила

Структурите на икономически активните според равнище на образование се подобряват (вж. табл. 1). През последните 10 години от пазара на труда излязоха главно хора с основно образование, което преобладаваше при възрастните поколения. Заедно с това се стабилизира приемът в средното образование и нараства във висшето, което се отрази благоприятно на структурите на младата работната сила.

Таблица 1
Коефициенти на икономическа активност според степента на образование (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Коефициент на икономическа активност (КИА)	61.6	63.4	62.5	61.7	62.8	62.1	64.5	66.3	67.8	67.2
<i>в т.ч. по степени на образование</i>										
Основно и по-ниско (МСКО 0-2)	40.9	40.9	39.6	36.9	38.3	36.6	36.4	37.3	38.7	38.3
Средно и средно специално (МСКО 3-4)	70.4	71.8	71.1	71.6	72.4	71.6	73.8	74.9	76.2	74.6
Висше и по-високо (МСКО 5-6)	82.9	82.5	82.5	82.9	84.1	83.9	85.5	86.7	88.1	88.1

Източник: НСИ.

Лицата във възрастовата група между 25 и 64 години са тези, които се очаква да са завършили формалното си образование (средно и висше), и които могат да участват в работната сила. Ако през 2000 г. само 8.6% от тях не са успели да намерят работа, през 2008 те са вече 6.1, а през 2010 г. слабо нарастват до 6.4% поради кризата. Определено може да се твърди, че образователното равнище е важна предпоставка за присъствие на пазара на труда и за наемане.

Промените в структурите на икономически активните според образователно равнище са повлияни от положителните промени в структурата общо на населението по този признак. Според предварителни данни от преброяването на населението (вж. табл. 2) лицата със средно образование, които са продължили обучението си са били повече от тези останали само с тази степен. Това голямо значение на висшето образование се появява за първи път в периодите между преброяванията и може да бъде свързано с прилагане на по-високи критерии при търсенето на работна сила. Влияние има и възможността за свободното ѝ движение в рамките на ЕС и съответна възможност за реализация на придобитата подготовка.

Придобиването на образователно равнище изисква отсъствие от работната сила. В България се запазва дял на неактивните, който стига до повече от една трета от населението в трудоспособна възраст. В структурата им, според причини за неактивността, преобладават тези, които не работят защото участват в образование и обучение, както и лицата които не търсят работа, защото смятат че такава няма, т.е. обезкуражените.

Таблица 2

Структура на населението (7+ години) според завършена степен на образование и данни от преброяването на населението по години

	1985	1992	2001	2011
Общо население	100.0	100.0	100.0	100.0
Висше	6.2	7.9	14.1	19.6
Средно	30.2	37	37.9	43.4
Основно	32.2	30.6	27.4	23.1
Начално	20.8	16	12.5	7.8
Незавършено начално	10.6	8.3	5.8	4.8

Източник: НСИ.

Таблица 3

Икономически неактивни по причини за неактивност в периода на икономически растеж (2000-2010 г.)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Относителен дял на неактивните между 15 и 64 години спрямо общо населението в тази група											
България	38.4	36.6	37.5	38.3	37.2	37.9	35.5	33.7	32.2	32.8	33.5
ЕС 27	31.5	31.5	31.4	31.0	30.8	30.2	29.7	29.5	29.1	29.0	29.0
Относителен дял на неактивните между 15 и 64 години по две причини за неактивност*:											
<i>Обезкуражени</i>											
България	18.6	17.5	19.1	20.5	18.7	17.2	14.4	11.6	9.3	10.9	13.5
ЕС 27	3.1	4.4	4.5	4.8	5.3	4.5	4.2	4	3.7	4.2	4.6
<i>Участие в образование</i>											
България	27.6	26.8	28.8	27.1	29.3	28.7	31.1	33.8	35.2	33.2	32.4
ЕС 27	32.9	32.1	32.5	27.8	27.0	30.9	32.1	32.0	31.7	31.8	32.0

* Посочени са част от наблюдаваните причини без грижа за болен или друг член от семейството, пенсиониране, болест, семейни и други причини.

Източник: Евростат.

Делът на неактивните у нас поради това, че са в процес на обучение, е с близки стойности до този общо за ЕС-27, но и с доста нестабилни промени. Във връзка с това е необходимо да се проследи в каква степен промяната в активността на младежите между 15 и 24 години се дължи на отсъствието на тези от тях, които са в образователната система, и в каква степен на други причини. В общия случай образованието или обучението на младежите „оправдава“ неактивността им доколкото предполага, че те се подготвят за наемане на позиции, изискващи подобро качество на заетостта.

За разглеждания период (2000-2010 г.) броят на студентите е почти непроменен (увеличение само от 1.15 пъти), докато този на учениците след 8-ми клас е намалял с 28%. В резултат от това относителният дял на лицата в тази възрастова група, които са неактивни поради участие в образование или квалификация за България се променя от 69.9% през 2000 г. на 80.6% през 2008 и стига до 77.5% през 2010. За ЕС-27 дяловете са по-високи – съответно 89, 88 и 87.5%. Състоянието на този показател може да се свърже с все още ниския обхват във висшето образование у нас в сравнение с общата тенденция в ЕС-27, както и с отпадането от средното, въпреки посочената тенденция на положителни промени.

Лицата, които активно не търсят работа, защото смятат че няма подходяща за тях са част от продължително безработните над 12 месеца. Последните се задържаха до към една трета (и повече) от общия брой на безработните до края на 2004 г. при общо редуциране на търсенето на работна сила. След предприети мерки (главно по програмата „От социални помощи към заетост“) основната част от тези безработни успяват да получат работа и професионална квалификация. Самият пазар на труда се разширява и през 2008 г. обезкуражените намаляват 2.6 пъти в сравнение с 2004 г., след което броят им отново нараства през 2010 г. поради сегашната криза.

Структурата на обезкуражените според образователно равнище еднозначно доказва следното: (1) наличие на резерви за увеличаване броя на активните; (2) необходимост от подпомагане на преходите към заетост чрез подобряването на пригодността за наемане.

Таблица 4

Структура на обезкуражените по възраст и образование

Година	2004	2006	2008	2009	2010
Обезкуражени. брой (хил.)	391.9	270.5	151.9	186.4	224.6
Структура (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>По образование</i>					
Висше	5.1	5.8	3.5	4.5	4.9
Средно	38.6	35.4	37.6	38.9	45.8
Основно	37.4	34.6	39.0	37.9	36.8
Начално	18.9	24.2	19.9	18.7	12.6

Източник: Евростат.

Разгледаните промени в броя на икономически активни и неактивни доказва, че образователното равнище има значение за оставане в работната сила. Това безалтернативно налага активизиране на постоянното обновяване на знанията в рамките на инициативите за обучение през целия живот. Масовизирането на висшето образование не изисква стимулиране на неактивността на младежите с цел участие в него. Процесът на образование на младежите може да бъде съчетан с работа и със стимулиране на преходите на младите към нея. Придобиването на определена образователна степен обаче трябва да бъде комбинирано с работа по подходящ начин, което да не пречи на процеса и на резултатите му.

2. Вертикално и хоризонтално несъответствие между приежавани специалности и изискванията на работните места

Независимо от постигнатите успехи при реализацията на високите образователни равнища, те все още остават с ролята на общ критерий за избора на съответните лица от работодателите. Съществуват, и за съжаление продължават да се възпроизвеждат, несъответствия между придобити и търсени специалности на пазара на труда. Те водят до трудности при намиране на работа; ниска ефикасност на образованието и професионалната

квалификация; необходимост от организиране на професионална квалификация за възрастни, с която да се компенсира недостатъчната (или нетърсената) специална подготовка; отлагането на трудовата реализация и свързаните с нея индивидуални загуби на доходи. Проблемът обаче в последна сметка се свежда до загуба на човешки ресурси, които биха могли да имат ефикасна реализация ако бяха не само наети, а и работеха по придобитите специалности. Избягването на подобен икономически и социален резултат изисква добре организиран мониторинг на висшето и средно специално образование и техните резултати, оценка и корекции според нуждите на работодателите.

Конкретните форми, в които може да се прояви несъответствие между търсени и предлагани специалности на лицата на пазара на труда могат да включват: (а) заемане на позиция, която изисква по-ниско образование от притежаваното, т.е. вертикално несъответствие между нея и съответното индивидуално равнище на образование и професионална квалификация; и (б) хоризонтално несъответствие между търсени и предлагани специалности при едно и също изискване за равнище на образование².

През 2007 г. Евростат публикува данни за разминаванията между равнище на образование и квалификация със заеманата позиция на основа на специално проведени анкети в страните-членки. При съпоставяне на тези равнища със заеманата позиция се приема, че професиите ръководни служители, аналитични специалисти и приложни специалисти трябва да бъдат заемани от лица с висше (третично) образование (МСКО 5-6) и съответните му специалности. Конкретно за България вертикалните съответствия са класифицирани в следните групи³: 53.8% от лицата с висше образование (МСКО 5-6) работят като ръководни служители и аналитични специалисти, а 18.5% като приложни специалисти. Вертикалното несъответствие е констатирано за 27.7% от лицата в групата, които не са наети по професии в посочените групи.⁴

В анализа се подчертава, че у нас (както и в Белгия, Испания и Франция) вертикалните несъответствия до голяма степен се дължат на сравнително високата безработица на завършилите висше образование и трудните преходи към заетост.

² The Bologna Process in Higher Education in Europe. Key indicators on the social dimension and mobility, 2009, Eurostat.

³ Групите са за лицата между 25 и 34 години завършили висше образование. Използвана е информация за 2007 г.

⁴ Относителните дялове са изчислени като отношение между лицата между 25 и 34 години притежаващи степен на образование МСКО 5-6 и назначени на съответна позиция по класификацията на професиите и общия брой наети. Източник: The Bologna Process in Higher Education in Europe, 2009, с. 132 -133.
http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents/2009_Eurostat_Eurostudent_social_dimension_and_mobility_indicators.pdf

За по-пълното характеризирание на хоризонталните несъответствия допълнително е обработена информацията от цитираното изследване за България. Възможностите са за по-подробно представяне на реализацията на младите с висше образование (вж. табл. 5).⁵

Таблица 5

Лица с висше образование (25-34 години), които не работят по притежаваната специалност, но са на позиции, изискващи такова образование (ръководни служители, аналитични и приложни специалисти) (общо наети = 100)

Групи специалности*	1	2	3	4	5	6	7	8
ЕС-27	12.8	25	28.9	15.8	25.9	38.5	11.7	48.6
България	23.4	26	27.2	22.5	37.6	27.9	12.1	53.6

* Групи специалности: 1) Педагогически; 2) Хуманитарни и в сферата на изкуството; 3) Социални науки, бизнес и право; 4) Математика, компютърни и други точни науки; 5) Инженерни специалности; 6) Селско стопанство и ветеринарна медицина; 7) Здравеопазване и социални грижи; 8) Услуги.

България се приближава до общата тенденция на хоризонтално несъответствие, която е регистрирана в другите европейски страни. Страната обаче се различава от нея по отношение на високия излишък от педагогически специалности. След бавните промени на образователната система и запазването на високо съотношение между броя на учители за един ученик се оказва, че продължават да се обучават преподаватели за намаляващия брой ученици и училища. Освен това учителската професия запазва непопулярността си и основната част от завършващите не работят по нея.

Регистрирана е висока степен на отклоняване от работа по специалността на лица, които би трябвало да са ангажирани с внедряване на научно-техническия прогрес и реализиране на иновационна политика като специалистите в областта на математика, компютърни и други точни науки и такива с инженерни професии. При това изследването е за 2007 г., която е една от най-силните години в периода на икономически растеж и в която би трябвало да се реализира повишено участие на тези специалности.

3. Несъответствия между търсена и предлагана работна сила според равнища на образование

Информация за несъответствията между общо предлаган и търсен труд може да се получи и при съпоставянето на структурите на безработни и заети по степени на образование. Ако например разликата между относителния дял на безработните с висше образование е по-нисък от този на заетите с такова образование може да се предположи, че първите ще намерят бързо работа и че те са търсени. Ако делът на безработните с ниските степени на образование е по-висок от този на заетите с такава степен (положителна разлика), то тогава

⁵ Публикацията за резултатите от цитираното изследване на Евростат не включва този аспект на несъответствието, който е определен допълнително от автора за България.

следва, че предлаганото количество труд на ниско образованите е по-високо от търсеното и се наблюдава излишек от ниските равнища на образование и квалификация, и обратното.

Тези предположения са твърде условни и се отнасят до хипотетични (идеални) ситуации на пазара на труда. Те се правят при условие, че (1) броят на наличните работни места расте достатъчно за да осигури работа на всички безработни; (2) наличните работни места за разглежданите образователни равнища растат с една и съща скорост и така поддържат непроменена структурата на заетите според образованието им; (3) несъответствията между търсена и предлагана работна сила се проявяват само спрямо отделните групи заети и безработни, разпределени по образователни равнища, но не като несъответствия вътре в тези групи.⁶

Получените стойности на „недостигащи“ или „излишни“ лица според степените им на образование (вж. табл. 7) доказват намаляващото търсене на тези от тях с основно и по-ниско образование, както и нарастващ интерес към високите му степени. Така може да се приеме, че ниското образование има съществено влияние върху равнищата на безработица на тази група лица.

Таблица 7

Излишък (+) и недостиг (-) на кадри с различни степени на образование

	2000	2007	2008	2009	2010
Висше	-14.7	-16.5	-15.7	-15.1	-14.2
Средно	-5.0	-8.7	-12.0	-6.4	-3.7
в т.ч. с придобита професионална квалификация		-8.3	-8.7	-4.1	-4.5
Основно	14.06	18.3	17.3	13.4	12.4
Начално и по-ниско	5.1	6.8	10.4	8.1	5.5

Източник: Наблюдение на работната сила и допълнителни изчисления.

С ускоряването на икономическия растеж⁷ настъпват положителни промени в разпределението на човешките ресурси в полза на заетостта на лицата със средно и по-високо образование (вж. графика 1).

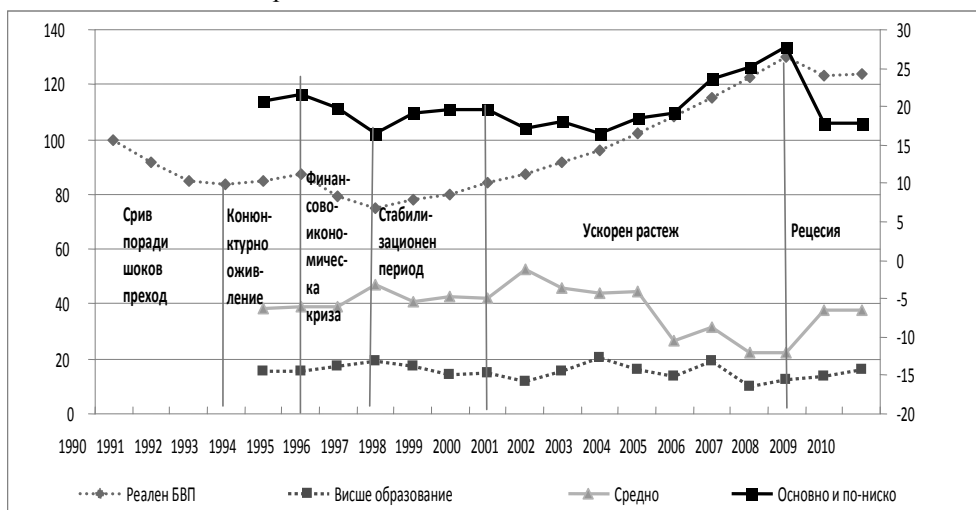
През разглеждания период (1995-2010 г.) се наблюдава постоянен недостиг на кадри с висше и средно образование. Той слабо нараства в периодите на конюнктурно оживление (1996 и 1997 г.) и при икономически растеж – 2004, 2006 и 2008 години. Но търсенето на кадри с висше образование не е особено динамично и се задържа на почти едно и също равнище през последните 20 години. При условие на увеличен брой на студенти във висшите училища, очевидно завършващите не остават да работят в България или не отговарят на

⁶ Тази техника беше предложена от Ян Рутковски и илюстрирана с данни от 2002 г. На нейна основа, самостоятелно са направени допълнителни изчисления за отделни години на периода 1990-2010 г. Източник: Why is Unemployment so High in Bulgaria?, World Bank, World Bank Policy Research Working Paper 3017, April 2003.

⁷ За илюстриране на икономическия растеж е използван индекс на нарастването на БВП, който обаче е един от възможните показатели.

работодателското търсене за да бъдат наети на позиции, изискващи високо образование.

Графика 1
Несъответствия между търсена и предлагана работната сила според равнището на образование и в цикличността⁸ на икономиката

* За отразяване на промените в реалния БВП се ползва лявата скала, а за останалите променливи – дясната.

Много по-проблематичен обаче е недостигът на кадри със средно образование, който се увеличава през периода 2004-2008 г. От една страна, именно завършването на тази степен ще позволи да се направи преход към висше, а от друга, оказва се, че е запазена излишна работна ръка с основно и по-ниско образование, която не е направила усилие за подобряването му. Във връзка с това трябва да се подчертае необходимостта от улесняване на преход към средно образование и насищане на работната сила с него, за сметка на тези с основно, което ще позволи по-бързия преход към висше образование и реализиране на цели за масовизиране на последното.

4. Досегашни изследвания

В България съществува постоянен интерес за това какви са търсените умения на работната сила и техните проекции на национално, браншово, фирмено и регионално равнище. МТСП досега е организирано две национално представителни проучвания за търсенето на кадри от работодателите. Те бяха успешно използвани за формулирането на краткосрочни прогнози. Проведено е само едно проучване върху търсени и предлагани умения на пазара на труда

⁸ За характеризирание на цикличността са приети условни наименования на периоди на подем и спад в обемите на БВП.

на национално равнище, което беше включено в проучване на професии през 2007.⁹ Оценката на мениджърите е, че притежаваните общи умения са по-скоро достатъчни за нормалното функциониране на фирмите за тогавашния момент на проучването. Най-значими за работодателите са уменията за комуникативност, адаптивност и за работа в екип, а най-слабо развити – уменията за работа с компютър и познанията по чужди езици.

Агенцията по заетостта предоставя оперативна информация за промени в търсенето и предлагането на труд. Тя се използва за изработване на списък от професии, за които те организират безплатно професионално обучение без договор за работа и на подходящи политики за всяка следваща година.

В Министерството на образованието, младежта и науката (МОМН) също се провеждат наблюдения на реализацията на завършващите средно професионално образование, които предоставят оперативна информация. Финализира се модел на информационна система за квалификационните дейности за педагогическите кадри. Вече се прилага интегрирана информационна система "Национална агенция за професионално обучение и образование (НАПОО) – Агенция по заетостта (АЗ)", която обхващаща локално, регионално и национално равнище на насочващи го данни.

Социалните партньори организират проучвания на съответствието между търсени и предлагани професии и умения, според техни конкретни потребности. Те обикновено са с ограничен мащаб и не винаги национално представителни. На база събраната от тях информация се правят предложения за промени в списъка на професиите за професионално образование и обучение (за лица със средно и по-ниско образование), на областите на висше образование и на професионалните направления. Обект на постоянен интерес е Националната класификация на професиите, която се обновява с нови позиции.

Сравнително рядко се прилагат иконометрични модели за дългосрочното прогнозиране на несъответствието между търсене и предлагане на пазара на труда в специализираната литература. В момента обаче се планира въвеждане на такава методика и модел в работата на МТСП, което ще разшири капацитета на трудовата администрация при разработване и провеждане на активните политики на пазара на труда.

Очевидно вече има натрупан опит при проучване и поддържане на база данни за търсени и предлагани професии, който трябва да се институционализира. Това ще наложи организиране на специализирана администрация за работа по тези проблеми, както и отразяване на съответни права и отговорности в законодателството с цел регулиране на отношенията между заинтересуваните страни.

⁹ Проучване и прогнозиране на потребностите на работодателите от работна сила с определена квалификация, Витоша Рисърч и индустри Уотч, под общата редакция на д-р Андрей Нончев, Май 2007.

Изводи

В България възможностите за реализация на образователното равнище се разширяват. Съществуват резерви за повишаване на ефикасността ѝ. Те са в посока към намаляване на хоризонтални и вертикални несъответствия между подготвяна и наета работна сила, както и към тези между търсено и предлагано равнище на образование и професионални умения. Добре изразена е тенденцията към нарастване търсенето на квалифицирани трудови ресурси със средно и висше образование. Това налага разширяване на възможностите за получаване на тези степени на образование и свързаните с тях структури на търсена професионална квалификация.

Използвана литература

- Pritchett, L. 2001. Where has all the education gone? World Bank Economic Review, 15(3), p. 367-391.
- The Bologna Process in Higher Education in Europe. Key indicators on the social dimension and mobility, 2009, Eurostat.
- World Bank. Why is Unemployment so High in Bulgaria? World Bank Policy Research Working Paper 3017, April 2003.
- Атанасова, М. 2010. Глава втора: Комплексни стратегии за учене през целия живот в: Гъвкавост и сигурност на пазара на труда в България – състояние и перспективи.
- Добрев, П., М. Матев. Българската наука и висше образование. – В: Икономическата политика в условията на валутен съвет, с. 146-148.
- Луканова, П. (в съавторство с И. Зарева). 2008. Изисквания към образованието и професионалната квалификация на работната сила. – Икономически изследвания, N 2.
- Луканова, П. (в съавторство с Е. Димитрова). 2008. Необходимост от дългосрочни предвиждания на съответствието между търсени и предлагани умения. – Панорама на труда, N 10.
- Матев, М. 2006. Наука и научни изследвания. – В: Икономиката на България и Европейския съюз: догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности, с. 109.